

Праца з лексікай...

Ларыса Кныш

Мінскі дзяржаўны лінгвістычны ўніверсітэт

e-mail: loriknysh@gmail.com

Праца з лексікай: адбор, спосабы ўвядзення і семантызацыі
(пры навучанні беларускай мове як замежнай)

Рэзюмэ

Пры навучанні мове як замежнай вялікая ўвага надаецца лексіцы, паколькі лексіка з'яўляецца асноўным сродкам моўных зносін. Вывучаючы тую ці іншую замежную мову, навучэнец фарміруе ў сваёй свядомасці новую моўную карціну свету (у першую чаргу праз засваенне лексікі гэтай мовы). Праца з лексікай павінна быць прадуманай і сістэматызаванай. Гэта не механічнае ўвядзенне новых слоў і іх засваенне, а спасціжэнне сэнсавых, граматычных, фанетычных і асацыятыўных сувязяў, паколькі ў мове ўзаемазвязаныя ўсе яе складнікі: фанетыка, лексіка, граматыка і інш. У артыкуле вылучаны асноўныя этапы працы з лексікай (адбор і спосабы сістэматызацыі), акрэсленыя некаторыя крытэрыі адбору лексічных адзінак, адзначаны асноўныя спосабы семантызацыі (дэманстрацыя прадмета, малюнка, фотаздымка, слайда, фільма; разгорнутае апісанне; тлумачэнне слоў паводле слоўніка; семантызацыя праз сінонімы і антонімы).

Abstrakt

*Teaching Belarusian as a Second Foreign Language:
Ways of Vocabulary Selection,
Introduction and Semantization*

Vocabulary is a core part of teaching any language as a second one. Students while learning a foreign language acquire a new language vision of the world (mainly through learning the vocabulary of this language). In this regard teaching vocabulary should be thoroughly planned and systematized. This is far away from mere introduction of new words and their memorizing later on. It is more of learning sensory, grammatical, phonetic and associative links as any language is a mixture of lexis, phonetics, grammar, etc. The article provides the main phases of teaching vocabulary (its selection and systematization), highlights some criteria for vocabulary selection, outlines the main ways of its semantization (showing of a

thing, a picture, an image, a slide; providing a detailed description of a word; explaining its meaning through its definition; semantization through synonyms and antonyms).

Пры навучанні мове як замежнай вялікая ўвага надаецца лексіцы, паколькі лексіка з'яўляецца асноўным сродкам моўных зносін. Вывучаючы тую ці іншую замежную мову, навучэнец фарміруе ў сваёй свядомасці новую моўную карціну свету (у першую чаргу праз засваенне лексікі гэтай мовы). Праца з лексікай павінна быць прадуманай і сістэматызаванай. Гэта не механічнае ўвядзенне новых слоў і іх засваенне, а спасціжэнне сэнсавых, граматычных, фанетычных і асацыятыўных сувязяў, паколькі ў мове ўзаемазвязаныя ўсе яе складнікі: фанетыка, лексіка, граматыка і інш. У артыкуле вылучаны асноўныя этапы працы з лексікай (адбор і спосабы сістэматызацыі), акрэсленыя некаторыя крытэрыі адбору лексічных адзінак, адзначаны асноўныя спосабы семантызацыі (дэманстрацыя прадмета, малюнка, фотаздымка, слайда, фільма; разгорнутае апісанне; тлумачэнне слоў па слоўніку; семантызацыя праз сінонімы і антонімы).

Мова – гэта складаная сістэма, дзе ўзаемадзейнічаюць самыя розныя яе складнікі: фанетыка, лексіка, марфалогія, граматыка, сінтаксіс. Гэтыя складнікі характарызуюцца цесным узаемадзеяннем і цеснымі сувязямі, авалоданне якімі і веданне якіх у канчатковым выніку фарміруе веданне мовы ў цэлым. І тым не менш пры вывучэнні любой замежнай мовы менавіта лексіцы надаецца першаснае значэнне, паколькі менавіта лексіка з'яўляецца важкім сродкам моўных зносін як у вуснай, так і ў пісьмовай формах. Аднак засваенне лексікі – гэта не

Ларыса Кныш

проста механічнае завучванне новых слоў, а засваенне граматычных, фанетычных, сэнсавых і асацыятыўных сувязяў, якія маюцца паміж імі, што яшчэ раз падкрэслівае непарыўную еднасць усіх складнікаў у мове. Гэта думка не раз падкрэслівалася навукоўцамі: “Менавіта слова выражае комплекс значэнняў, якія належаць да розных узроўняў мовы, таму пры засваенні слоўнікавага складу навучэнцы спасцігаюць адначасова арганізаваную сукупнасць гукавых з’яў, сукупнасць марфем, сукупнасць лексічных і граматычных значэнняў” [Крючкова, Мошцінская 2011: 119]. Калі для носьбітаў мовы, як заўважаюць даследчыкі, слова як асноўная адзінка мовы з’яўляецца псіхалінгвістычнай рэальнасцю: носьбіты спантанна, без цяжкасцяў, вылучаюць словы ў маўленчым патоку і ўжываюць іх асобна, то замежныя навучэнцы з першых заняткаў павінны зразумець, што слова:

- гучыць;
- мае план выражэння (графічны);
- валодае значэннем (семантыкай);
- мае розныя граматычныя формы;
- па-рознаму спалучаецца з іншымі словамі ў сказе;
- утварае розныя асацыятыўныя сувязі [Крючкова, Мошцінская 2011: 120].

Замежныя навучэнцы павінны ўмець пісаць і вымаўляць словы, распазнаваць і разумець іх у пісьмовым тэксе і ў вусным маўленні.

Акрамя таго, у залежнасці ад характару маўленчай дзейнасці яны павінны “назапасаць” актыўную і пасіўную лексіку:

- **актыўная лексіка**, ці актыўны слоўніковы запас, – словы, якімі карыстаюцца для выражэння думак у вусным ці пісьмовым маўленні, валодаючы імі прадуктыўна;
- **пасіўная лексіка**, або пасіўны слоўніковы запас, – словы, якія служаць для ўспрымання інфармацыі ў вуснай і пісьмовай формах, валодаючы імі пасіўна.

Актыўнае валоданне лексікай прадугле-

джае сфарміраванасць у навучэнцаў прадуктыўных навыкаў і ўменняў. Для таго каб слова ўвайшло ў актыўны слоўнік, як падкрэсліваецца ў метадыцы рускай мовы як замежнай, слова іншым разам павінна быць прадстаўлена навучэнцу ад 6 – 7 да 40 разоў [Крючкова, Мошцінская 2011: 121].

Аб’ём лексікі і яе засваенне залежыць ад многіх складнікаў: мэты навучання, правільны адбор, спосабы арганізацыі, прыёмы і спосабы ўвядзення і засваення. Арганізаванае і сістэматызаванае прадстаўленне лексікі – асноўнае патрабаванне, якое, як адзначае В.М. Вагнер, дазваляе пры прасунутых метадыках засвоіць на працягу першага года навучання 5000 – 6000 лексічных адзінак, калі звычайна дапускаецца 3000 – 4000 [Вагнер 2009: 59]. Так, Крючкова Л.С. і Мапчынская Н.В. падкрэсліваюць, што “за год навучання замежныя студэнты могуць засвоіць 1500 – 1800 лексічных адзінак актыўна плюс 1000 лексічных адзінак пасіўна, такім чынам, да канца навучання яны могуць выкарыстоўваць пры маўленні і пісьме 1500 – 1800, а разумець пры чытанні і аўдыяванні 2500 – 2800 слоў. На прасунутым этапе навучання актыўны лексічны мінімум павінен уключаць 3500 слоў, а ў пасіўным слоўніку павінна быць яшчэ не менш за 2500 – 3000 слоў [Крючкова, Мошцінская 2011: 121].

Найбольш папяраны спосаб сістэматызаванага ўвядзення лексікі па тэматычным крытэрыі. Тут вядомыя работы П. Дзянісава, які вылучае 2 вялікія раздзелы: 1. Чалавек (*мова, маўленне, эмоцыі*); 2. Вонкавы свет (*прырода, асяроддзе і інш.*); шырокі спектр тэм падае В. Маркоўкін (*адзенне, дом, мэбля, космас, навука, чалавек, інтэлект і інш.*); больш вузкае разуменне класа слоў, якія аб’яднаныя агульнай тэмай (*транспарт, спорт, магазін, тэатр...*) падаецца ў Л. Васільева; абагульненне метадычных напрацовак у Расіі зроблена ў працах В. Вагнер, якая вылучае тры разрады маўленчых тэм: побытавыя (*сям’я, жыллё, горад, адзенне, спорт, у доктара, фразы...*), грамадска-палітычныя (*адказныя, адпачынак, мастацтва...*); спецыяльныя галіны (*матэматыка, фізіка, хімія, экалогія і г. д.*). Акрамя таго, В. Вагнер прапаноўвае падачу лексікі па наступных крытэрыях: тэматычнага, логіка-семантычнага і структурна-граматычна-

Праца з лексікай...

га, паводле чаго вылучае лексіка-тэматычныя групы, лексіка-семантычныя групы слоў (аб'яднання хоць адной агульнай семай), і групы, арганізаваныя па структурна-граматычным крытэрыі, дзе групуюцца лексічныя адзінкі па іх лексіка-граматычных сувязях, указваючы на іх структурныя характарыстыкі (аднакарэнныя словы, словы з адназначнымі суфіксамі і неадназначнымі прыстаўкамі і інш.) [Вагнер 2009: 61 – 62].

Варта ўлічваць і наступныя крытэрыі адбору лексічных адзінак:

- семантычная каштоўнасць слова і значнасць слова для маўленчых зносін;
- частотнасць ужывання слова;
- сітуацыйна-тэматычная аднесенасць слова;
- здольнасць слова спалучацца з іншымі словамі;
- словаўтваральныя магчымасці слова;
- навучальна-метадычная мэтазгоднасць увядзення таго ці іншага слова;
- прафесійная неабходнасць увядзення слова.

Арганізаваная і сістэматызаваная падача матэрыялу дапамагае навучэнцам спасцігнуць новую мову і сфарміраваць у сваёй свядомасці новую моўную карціну свету.

Пры выкладанні мовы як замежнай, працуючы з лексікай, неабходна ўлічваць некаторыя рэкамендацыі:

1. вялікі аб'ём лексікі навучэнцы, як правіла, не паспяваюць засвоіць;
2. падача лексікі павінна падтрымлівацца практыкаваннямі, дыялогамі, тэкстамі;
3. перыядычная трэніроўка засваення новых слоў: хуткая падача матэрыялу і замена адных слоў іншымі прыводзіць да забывання папярэдніх;
4. словы павінны выкарыстоўвацца не толькі на ўзроўні маўлення на занятках, але і мець месца ў самастойным маўленні навучэнца;

5. выкладчык не павінен тлумачыць усё сама: неабходна прапаноўваць навучэнцу выявіць значэнне слова праз кантэкст, дыялог, маўленчую сітуацыю;
6. пажадана кантраляваць і падтрымліваць самастойную працу навучэнца са слоўнікам, у выніку чаго трэніруюцца памяць, спасцігаецца полісемія слова, развіваюцца навыкі працы са словам;
7. лексіка павінна быць сістэматызаваная – гэта асноўнае патрабаванне. Хаатычнае прадстаўленне спісамі пасля тэкстаў, як вядома, не прыводзіць да належных вынікаў [Акішына, Каган 2008: 149 – 150].

Увядзенне лексікі, яе засваенне і запамінанне навучэнцамі залежыць у пэўнай ступені ад таго канкрэтнае гэта паняцце ці абстрактнае, мае слова ў сваім складзе нейкія вядомыя (невядомыя) марфемныя элементы (корань, прэфікс, суфікс) і інш. Лічыцца, што падчас адных заняткаў чалавек можа засвоіць прыкладна 15 слоў. Але пры актыўнай семантызацыі новых паняццяў колькасць слоў можа быць даведзена да 25.

С е м а н т ы з а ц ы я лексікі – гэта тлумачэнне значэння новых, невядомых навучэнцам слоў самымі рознымі спосабамі. Такіх спосабаў існуе некалькі.

1. Дэманстрацыя прадмета. На пачатковым этапе навучання можна дэманстраваць прадметы пры ўвядзенні канкрэтных паняццяў (*стол, кубак, кніга, відэлец, аловак, ручка, расчоска, лютэрка*). Пры гэтым словы даюцца ў адным значэнні. Прапаноўваецца ствараць элементарныя сказы без якіх-небудзь граматычных складанасцяў: *Гэта мой тэлефон. Адам чытае кнігу. У мяне ёсць расчоска. Мой бацька – будаўнік. Дай мне, калі ласка, аловак.*

2. Дэманстрацыя малюнка, фотаздымка, слайда, фільма. Як адзначаюць А.А. Акішына і В.Я. Каган: “Адначасовы ўдзел слыху і зроку пры засваенні новых слоў садзейнічае больш трываламу і бесперакладному засваенню значэння новага слова” [Акішына, Каган 2008: 153]. Пры дапамозе нагляднасці можна патлумачыць значэнне канкрэтных слоў (*мяч, талерка, слоўнік, патэльня, абрус, лыжка*); значэн-

Ларыса Кныш

не прыметнікаў, што абазначаюць форму, колер, памер (*белы, чырвоны, круглы, квадратны, вялікі, малы*); значэнне некаторых прыслоўяў і дзеясловаў (*хутка, павольна, многа, мала, заду, спераду, ісці, маляваць, бегчы, крычаць, будаваць*) і інш. Трэба памятаць, што ў некаторых выпадках трэба прадаманстраваць некалькі варыянтаў (некалькі розных малюнкаў, фотаздымкаў). Так *спадніца* можа быць доўгая, кароткая (*міні, максі*), у складку (*плісэ*) і інш. Гэта неабходна для таго, каб у навучэнца не склалася ўяўленне, што спадніца іншага фасону – гэта ўжо іншая рэч.

Але такім чынам не патлумачыш значэнне слоў, напрыклад: *пяшчотны, шчыры, ласка, здольны, хацець*. У такіх выпадках прасцей будзе перакласці на родную мову навучэнца.

3. Тлумачэнне слоў паводле слоўніка і самастойная праца студэнта са слоўнікам, якая кантралюецца выкладчыкам.

4. Разгорнутае апісанне, як правіла, выкарыстоўваецца для раскрыцця больш дэталёвага значэння лексічнай адзінкі. Пры дапамозе разгорнутага апісання можна патлумачыць наступныя групы слоў:

- безэквівалентная лексіка (назвы з’яў, характэрныя беларускай культуры, гісторыі, прадметы побыту і пад.): *анучы, валёнкі, дажынкi, Каляды, драпікі, бабка, слукіа паясы*;
- фонавая лексіка: ЦЮОГ, ЛіМ, БДУ, МДУ, *Дом быта, Дом культуры*.

5. Адзін са спосабаў семантызацыі – падбор родавага паняцця: *памідоры, агуркі, капуста, буракі – агародніна; слоўнік – кніга; клубніцы, суніцы, ажыны, журавіны – ягады; талерка, міска, патэльня – посуд; стол, фатэль, крэсла, канапа – мэбля*.

6. Семны аналіз слова, напрыклад: *ручка* – прадмет, які прызначаны да запісвання чаго-небудзь; *кубак* – прадмет, які прызначаны да піцця кавы, гарбаты, малака.

7. Кантэкст як спосаб семантызацыі – здольнасць навучэнца праз кантэкст зразумець значэнне новага слова з яго атачэння. Такі спосаб шырока выкарыстоўваецца аўтарамі-метадыстамі сучасных падручнікаў. (*Якуб Колас – вядомы беларускі пісьменнік; Аляксандр Пушкін – вя-*

домы рускі паэт; ці Вера ўзяла цукерку, наліла ў кубачак кіпенню, апусціла туды пакецік гарбаты і пачала піць).

8. Сінонімы. Лексічная сістэма беларускай мовы характарызуецца наяўнасцю с і н о н і м а ў – слоў, якія складаюць цэлыя групы на аснове збліжэння па значэнні. Сінонімы ўтвараюць цэлыя сінанімічныя ланцужкі (сінанімічныя рады): *актыўны – дзейны – ініцыятыўны – энергічны; гультай – лодар – абібок – лянівец – лежабок – труцень – лезань – гуляка – гультайна – завала – нядбалец*.

Сінонімы патрабуюць разгорнутага апісання, але пры дапамозе іх можа быць патлумачана значэнне незразумелых слоў (пры ўмове ведання аднаго з іх): (*пахучы і духмяны, крыху і троху, маланка і бліскавіца, многа і шмат*). Пры тлумачэнні неабходна выкарыстоўваць тоесныя словы (*шмат і многа і пад*). Семантычныя і семантыка-стылістычныя сінонімы патрабуюць акрэслівання семы і стылёвай прыналежнасці (*ісці і валачыся ‘ледзь перастаўляючы ногі’, ісці і крочыць ‘рабіць упэўненыя размераныя крокі’, чырвоны, кумачовы, тунсовы (інтэнсіўнасць праяўлення прыкметы: чырвоны, ярка-чырвоны і густа-чырвоны); вялікі і гіганцкі – выражэнне ступені і меры праяўлення прыкметы. Таму праца з сінонімамі патрабуе ад выкладчыка ведання і ахопу ўсяго сінанімічнага рада слоў. Аднак на пачатковым этапе неабходна аспярожнае і паступовае ўвядзенне ў маўленчую практыку тых ці іншых сінанімічных адзінак, улічваючы папярэднія веды навучэнцаў і неабходнасць увядзення новага слова. Так, у сінанімічны ланцужок да слова *казаць / гаварыць* уваходзяць такія словы, як: *казаць, вярзці, размаўляць, мовіць, дакляраваць, прагалашаць, разважаць, буруздзіць, кулдыячыць, кундыячыць, мармытаць, вугнавіць, лямантаваць, дзейкаць, зюкаць і інш.* – розныя па стылёвай афарбоўцы, а таксама тыя, у якіх гэта значэнне з’яўляецца перыферычным і выяўляецца ў пэўных кантэкстах: *кіпяціцца – кіпяціцца Іван, успыліць – успыліла Ганна*. Трэба адзначыць, што праца па вывучэнні сінаніміі прадугледжвае азнаямленне з новымі словамі, пашырэнне лексічнага запаса слоў і разуменне значэння пэўнага слова, аднак не патрабуе актыўнага яго выкарыстання ў маўленні, асабліва на элементарным і базавым узроўнях. Тут*

Праца з лексікай...

праца з сінонімамі павінна быць мінімізаванай: *адзенне – вопратка, баба – бабуля, білет – квіток, крама – магазін, доктар – урач, дужы – моцны, хлопец – юнак, дзяржава – краіна* і інш., аднак на прасунутым узроўні патрабавецца шырокае ўвядзенне і выкарыстанне сінанімічных ланцужкоў, якія робяць маўленне больш гнуткім і вобразным.

9. Антонімы. У беларускай мове на аснове аднаго агульнага значэння існуюць словы – а н т о н і м ы: *сыты – галодны, добра – дрэнна, гарачы – халодны, любіць – ненавідзець, вясёлы – сумны, высока – нізка, уваход – выхад, адпачываць – працаваць, рана – позна, смачны – нясмачны, вечар – раніца, цёпла – халадна*. Антонімы ўяўляюць пары слоў, у аснове кожнай з якіх ляжыць агульная ацэнка прыметы па якасці дзеяння або прымета па яе наяўнасці / адсутнасці, становячыя ці адмоўныя адносіны да прадмета гаворкі і г. д. У навучальным працэсе словы-антонімы звычайна ўводзяцца парамі адначасова. Гэта дыктуецца часта логікай саміх паняццяў: калі ўводзіцца слова *лёгка*, то трэба даць і *цяжка*, калі ўводзіцца слова *высокі*, то трэба даць і *нізкі*. Пры вывучэнні антонімаў неабходна акрэсліць і такія паняцці, як аднакарэнныя і рознакарэнныя антонімы: *вялікі – малы, куціць – прадаць, старэйшы – малодшы, танны – дарагі, хутка – павольна* (рознакарэнныя); *праўда – няпраўда, добра – нядобра, зачыняць – адчыняць* (аднакарэнныя). Неабходна звяртаць увагу і на тое, што большасць мнагазначных слоў можа ўваходзіць у розныя антанімічныя пары. Так, мнагазначны прыметнік *глыбокі* будзе мець антанімічныя пары: *глыбокая* рака – *мелкая* рака; *глыбокія* веды – *павярхоўныя* веды. Ці, напрыклад, *мяккая* вокладка – *цвёрдая* вокладка; *мяккі* батон – *чэрствы* батон, *стары* чалавек – *малады* чалавек, *старое* паліто – *новае* паліто.

Антонімы пры вывучэнні патрабуюць разгорнутага апісання, але і самі яны могуць выступаць як спосаб семантызацыі (*малы – вялікі, худы – тоўсты*) + дэманстрацыя малюнка, слайда, фотаздымка. І пры гэтым, як слухна адзначаюць А.А. Акішына і В.Я. Каган, “сітуацыйна-тэматычная арганізацыя матэрыялу патрабуе ўвядзення аднакарэнных слоў і антонімаў адначасова”. Напрыклад, у тэме “Шпіталь”, “У доктара” неабходна аб’ядноў-

ваць словы: *хворы, захварэць, хварэць, хвароба: здаровы, выздараўліваць, здароўе: хворы – здаровы, хварэць – выздараўліваць, хвароба – здароўе* [Акішына, Каган 2008: 153]. Дарэчы тут будуць таксама і выразы: *Мне баліць (не баліць) нага (галава, рука, сэрца), хварэць на зрып..., захварэць на..., хворы на... і інш.* У тэме “Партрэт, характар, знешнасць” увядзенне антонімаў абавязкова: *прыгожы – непрыгожы, малады – пажылы, поўны – худы, светлы – цёмны, малы – вялікі, разумны – дурны, актыўны – пасіўны* і інш., семантызацыя якіх можа быць як праз дэманстрацыю малюнка, фотаздымка, так і праз кантэкст ...*Васіль быў худы, прыгожы, энергічны, а Мікола, наадварот, поўны, брыдкі і непаваротлівы...*

Калі сінонімы і амонімы на пачатковым этапе ўключаюцца ў мінімум досыць абмежавана, то антонімы (у сувязі з дыялогам, маўленнем, працай з тэкстам) пажадана ўключаць актыўна, таму што яны, як паказвае практыка і як адзначаюць даследчыкі “...аблягчаюць засваенне новай лексікі і павышаюць яе камунікатыўную каштоўнасць” [Акішына, Каган 2008: 153].

10. Фразеалагізмы. Яны патрабуюць дакладнага тлумачэння: *у свіньня галасы* (прыйсці позна), *як вадою змыла* (бяследна знікнуць), *вафона загуменная* (нерастаропны, непаваротлівы), *з жабіны прыгажычы* (вельмі мала), *кату па пяту* (малы, малага росту) і г. д.

Семантызацыя іх можа адбывацца праз родную мову навучэнца, напрыклад, рускую ці інш.: *у свіньня галасы – к шапочному разбору; як Піліп з канпель – как снег на голову; абое рабое – одним миром мазаны, Саўка, ды не ў тых санках – Федот, да не тот; лынды біць – бить баклуши* і інш. Або праз антонімы: *хоць вока выкалі* (цёмна) – *хоць іголки збірай* (відна); *лёгкі на ногі* (хуткі) – *цяжкі на ногі* (непаваротлівы). Выбар фразеалагізмаў і іх увядзенне ў маўленчую практыку навучэнцаў – паступовы і “асцярожны” працэс з улікам кагнітыўна-культуралагічнага падыходу ў навучанні і мэтазгоднасці ўжывання падобных адзінак у той ці іншай маўленчай сітуацыі.

Названыя спосабы семантызацыі прадстаўлены як асноўныя, якімі можна карыстацца ў навучальным працэсе, аднак праца з лексікай – самая складаная праца і яна залежыць ад многіх складнікаў: узровень ведання мовы на-

Ларыса Кныш

вучэнцам (пачатковы, базавы і г. д.); канкрэтныя мэты навучання: побытавае, прафесійнае ці прафесійна-спецыяльнае валоданне мовай; і, безумоўна, ад майстэрства педагога як выкладчыка і метадыста, яго прафесійнага майстэрства, уменняў і вопыту.

Літаратура

- Акишина А., Каган О., 2008, Учимся читать. Для преподавателя русского языка как иностранного, Москва.
- Вагнер В., 2009, Лексика русского языка как иностранного и ее преподавание, Москва.
- Крючкова Л., Мощинская Н., 2011, Практическая методика обучения русскому языку как иностранному, Москва.